

## **СОЦІАЛЬНІ НОРМИ: СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ**

*Данная статья раскрывает сущностные характеристики социальных норм, которые необходимо переосмыслить с точки зрения тех изменений, которые произошли в правовой системе Украины за годы ее независимости. Акцентируется внимание на том, что общественная жизнь сложная и разнообразная и социальные нормы отличаются одна от другой за способами образования, закрепления, за субъектами их принятия, за регулятивными особенностями и за сферами действия.*

**Ключевые слова:** *социальная норма, норма права, виды социальных норм.*

---

© *МОХОНЬКО Аліса В'ячеславівна* – аспірантка Київського університету права НАН України

*The article contains analysis of substantial features of social norms, that should become subject to re-thinking from the point of view of modern developments in the legal system of Ukraine starting from the Independence day. Author has stressed attention on difficultness & complexness of social life, and that social norms are to be distinguished by modes of origination, fixation, as well as by bodies/persons in charge for their adoption, by regulatory peculiarities & spheres of action.*

**Key words:** *the social norm, types of social norms, the legal norm.*

На певному етапі розвитку суспільства виникає потреба у впорядкуванні відносин, що склалися. Неможливо уявити людське суспільство без регулювання поведінки людей за допомогою визначених зразків, моделей, масштабів. З них і складаються в результаті багаторазового використання норми, на які в подальшому орієнтується суспільство.

Однією із важливих проблем загальнотеоретичного спрямування є з'ясування сутності соціальних норм. Питання, пов'язані з сутністю, ознаками та видами соціальних норм не належать до числа обійдених увагою юридичною наукою. Проте, переважна більшість наукових досліджень, присвячених цій проблемі, припадає на період до проголошення нашою державою незалежності, хоча чимало теоретичних положень, сформульованих у той час, не втратили свого значення й понині. Проте сама проблема сутнісних характеристик соціальних норм потребує переосмислення під кутом зору тих змін, які відбулися в правовій системі України за роки її незалежності.

В юридичній літературі дану проблему розробляли такі відомі вітчизняні та зарубіжні правознавці, зокрема: С. Алексєєв, В. Андріїв, М. Бобнева, Є. Бурлай, Д. Керімов, В. Копейчиков, Н. Крестовська, Ю. Кудрявцев, М. Марченко, Л. Матвєєва, М. Матузов, П. Недбайло, Н. Оніщенко, О. Скакун, Т. Тарахонич, Ф. Фаткуллін, Р. Халфіна, Л. Явич тощо.

У будь-якому суспільстві утворюється власна система соціального регулювання, в якій виділяється декілька різновидів норм. Існує два підходи стосовно розуміння терміна «норма»: по-перше, звичайний природний стан об'єкта, процесу, відношення, системи; по-друге, правило поведінки, пов'язане із волею та свідомістю людини, що виникає у процесі культурного розвитку і соціальної організації суспільства<sup>1</sup>.

Норми правила, які діють у людському суспільстві, умовно розбивають на наступні групи: *природні норми* – існують у вигляді сформованих знань про нормальний, природний стан об'єкта, що визначається його природою<sup>2</sup>; *технічні норми* – вироблені на основі знання природних норми правила поведінки та роботи з технічними і природними об'єктами<sup>3</sup>; *соціальні норми* (правові, релігійні, корпоративні, політичні тощо) – правила поведінки, що базуються на природних нормах або створюються у зв'язку з їх дією; повторювані та стійкі суспільні зв'язки, що виникають у процесі діяльності людей з обміну матеріальними і духовними благами і виражають потребу соціальної системи у саморегуляції<sup>4</sup>. Соціальні норми утворюють єдину систему, а норми права – особливу підсистему в ній. Правові норми – правила поведінки, зміст яких визначається не стільки природною нормативністю, скільки цілями та завданнями, які має суспільство, або потреби конкретної його сфери<sup>5</sup>.

Працюючи для задоволення власних потреб та інтересів людина вступає у зв'язки та відносини з іншими людьми. Тому вона не лише дитя природи, а й істота суспільна. В процесі її різнобічної діяльності встановлюються й осмислюють-

ся необхідні зв'язки, відбувається обмін інформацією, накопичується досвід, що передається від покоління до покоління.

Вступаючи в суспільні відносини, люди (як фізично, так і духовно) творять одне одного, тобто формують і відтворюють якісну основу свого життя як суспільного. Через суспільні відносини відбувається взаємовплив і взаємодія індивідів, виявляється та формується спільність їх поглядів, думок, настроїв, досягається взаєморозуміння, здійснюється передача і засвоєння звичок, з'являються згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина не може існувати: для людини важливо не тільки задовольняти життєві потреби, а й мати систему суспільних відносин. Відтворення цих відносин згодом стає особливою потребою людей і перетворюється на відносно самостійну сферу їх життєдіяльності. Звідси людина має певні духовні потреби та інтереси, які задовольняє в процесі цілеспрямованої трудової діяльності та спілкування з подібними собі. Цей процес має довічний і безперервний характер. Його безперервність та систематичність підтримується спеціальними засобами – соціальними нормами. Саме вони забезпечують передбачуваність і доцільність дій учасників суспільних відносин, надають їм ознак логічності та впорядкованості<sup>6</sup>.

Дослідження соціальних норм пов'язано з аналізом суспільних відносин та діяльності індивідів.

Під суспільними відносинами, зазначають В. Селіванов та Н. Діденко<sup>7</sup>, слід розглядати стійкі, типово необхідні нормативно-упорядковані соціальні зв'язки у вигляді соціальної дії, яка виявляє залежність та спільність людей, соціальних угруповань, в основі котрої лежать інтереси та потреби індивідів, взаємний обмін духовними і матеріальними цінностями.

Соціальна діяльність об'єктивно зумовлена потребами суспільства й має цілеспрямований характер. Взаємодія суб'єктів між собою та в процесі спілкування з природою, взаємозв'язки, які при цьому виникають, потребують унормування.

У юридичній літературі деякі вчені зауважують, що сутність соціальної норми розкривається через об'єктивні та суб'єктивні характеристики.

Об'єктивний характер соціальної норми зумовлюється необхідністю підтримувати в суспільстві стабільність та порядок, потребами соціальних систем саморегуляції, необхідністю закріпити різні соціальні зв'язки, які постійно повторюються та виникають у процесі соціальної діяльності суб'єктів.

Суб'єктивний характер соціальної норми обумовлений можливістю індивідів, соціальних груп усвідомити потреби суспільства у встановленні ціннісних еталонів поведінки та закріпити їх у різних правилах, приписах, знакових системах, сформувавши певний рівень правової свідомості, який відповідав би рівню розвитку суспільства<sup>8</sup>. Наприклад, М. Бобнева вважає, що соціальні норми формуються у процесі свідомої цілеспрямованої діяльності суб'єктів, зумовленої ефективними факторами, які надають нормі «об'єктивної владності»<sup>9</sup>.

Деякі автори не поділяють думки про синтез об'єктивного та суб'єктивного фактора в соціальній нормі. Вони вважають, що їй притаманний об'єктивний характер, зумовлений розвитком суспільних відносин та необхідністю закріпити існуючі в суспільстві внутрішні закономірні взаємозв'язки<sup>10</sup>.

Соціальні норми – це вимоги, які ставляться суспільством, державою, соціальною групою до особистості і які вона має виконувати. Вони потрібні будь-якому суспільству для упорядкування життя, його ефективного функціонування, налагодження необхідної взаємодії його членів<sup>11</sup>.

Соціальні норми визначають типовий і нормальний для даного часу та середовища певний стандарт поведінки, слугують орієнтирами під час вибору соціально схвалюваних дій і водночас виступають засобом контролю за ними. Ці норми формуються в процесі життєдіяльності людей і в цьому сенсі є невід'ємними від їх носіїв, переслідують досягнення єдиної мети – забезпечення порядку та організованості у суспільних відносинах<sup>12</sup>.

На думку О. Скакун<sup>13</sup>, соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, що складаються у відносинах між людьми в суспільстві у зв'язку з виявом їх волі (інтересу) і забезпечуються різними способами соціального впливу.

В. Горбатенко<sup>14</sup> зазначає, що соціальні норми – це суспільно визнані або узаконені вимоги, приписи, побажання й очікування відповідної поведінки, що регулюють дії людей, суспільного життя відповідно до цінностей певної культури, зміцнюють стабільність і цілісність суспільства. Для окремого індивіда норми соціальні є мірою його поведінки, для суспільства – критерієм оцінки цієї поведінки.

Заслугує на увагу позиція М. Кельмана та О. Мурашина<sup>15</sup>, котрі розглядають соціальну норму як правила поведінки загального характеру, що виникли у процесі історичного розвитку, і регулюють різні сфери суспільних відносин, мають зміст, зумовлений свідомо-вольовою діяльністю людей, рівнем економічного, соціального й культурного розвитку суспільства та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Узагальнивши вищенаведене, слід зазначити, що соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, які відображають потребу суспільного життя та забезпечуються різними засобами соціального впливу.

Сутністю соціальних норм є не просто правила, оскільки правила існують і в несоціальних утвореннях, а правила чітко вираженого соціального характеру.

У юридичній літературі<sup>16</sup> виділяють такі ознаки соціальних норм, зокрема:

– правила (масштаби, зразки, моделі) поведінки *регулятивного характеру* – соціально-вольові норми, що історично склалися або цілеспрямовано встановлені. Вони спрямовують поведінку людей відповідно до закладеної в нормі ідеальної моделі суспільних відносин, вносять однаковість у регулювання суспільних відносин і формують безупинно діючий механізм типових масштабів поведінки;

– правила поведінки *загального характеру*, тобто такі, що не мають конкретного адресата. Вони розраховані на те, щоб направляти поведінку людей у межах відносин даного виду і вступають у дію щораз, коли виникають відповідні суспільні відносини;

– правила поведінки *наказового характеру* – загальнообов'язкові. Вони встановлюють заборони, дають еталони поведінки;

– правила поведінки, які *забезпечуються певними засобами впливу* на поведінку людей (звичкою, внутрішнім переконанням, суспільним впливом, державним примусом).

У класифікації соціальних норм, зазначає Ж.-Л. Бержиль<sup>17</sup>, використовуються різні критерії, як основні, так і додаткові, комплексні, враховуючи: сферу дії норм, способи формування, утворення, закріплення чи виразу, час та соціальну спрямованість, форми фіксації (існування), характер регулятивного впливу, способи та методи забезпечення (охорони); зміст сфери регулювання суспільних відносин, якість правил поведінки, стимули і гарантії реалізації норм, спосіб

усвідомлення і регулювання поведінки, форм санкцій за недотримання приписів соціальних норм.

За цих підстав соціальні норми можна поділити на елементарні та складні, інтенсивні та екстенсивні, прогресивні та регресивні, спонтанні та директивні, функціонуючі та не функціонуючі, з відповідним об'єднанням у види, класи, групи.

В юридичній літературі<sup>18</sup> розрізняють наступні критерії класифікації соціальних норм, зокрема:

– за способом утворення – *стихійні норми*, що виникають не усвідомлено з природної потреби суспільства в упорядкуванні суспільних відносин; *свідомі норми*, які виникають свідомо з необхідності не лише впорядкування відносин, а й закріплення прав та обов'язків суб'єктів;

– за способом закріплення чи виразу – *усні*, які існують у свідомості суб'єктів та передаються з покоління у покоління; *письмові*, що мають документальну форму закріплення та певний ступінь обов'язковості;

– за суб'єктами прийняття та охорони: норми, які приймаються та гарантуються державою (правові, політичні); норми, що розробляються, приймаються та гарантуються громадськими об'єднаннями (корпоративні, релігійні); норми, що розробляються, приймаються та гарантуються суспільством (звичаї, традиції);

– за регулятивними особливостями: *норми-традиції*, зумовлені звичкою, природністю формування й утвердження в свідомості людей того чи іншого типу поведінки; *норми моралі* – регулюють поведінку людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла. Мораль оцінює поведінку людини за допомогою понять «добрий» і «поганий». Норми моралі, як правило, не зафіксовані документально, вони існують як ціннісні орієнтири у свідомості людей; *норми-звичаї* – це правила поведінки, що склалися історично та в результаті багаторазових повторювань увійшли у звичку людей; *естетичні норми* – відносно мінливі уявлення людей про прекрасне і повторне, відповідно до яких люди слідують моді, обирають певний стиль і манери поведінки; *норми права* – загальнообов'язкові, формально-визначені, встановлені або офіційно визнані державою і забезпечені її примусовою силою правила поведінки; *корпоративні норми* – встановлюються та забезпечуються об'єднаннями громадян, трудовими колективами, підприємницькими союзами;

– за сферами дії: *економічні* – регулюють суспільні відносини в сфері економіки, тобто пов'язані з взаємодією форм власності, з виробництвом, поділом і споживанням матеріальних благ; *політичні* – регулюють відносини між класам, націями, народностями; пов'язані з їх участю в боротьбі за державну владу та у її здійсненні, із взаєминами держави з іншими елементами політичної системи; *релігійні* – регулюють відносини в сфері релігії і між різними релігіями, специфічні культові дії, засновані на вірі в існування Бога; *екологічні* – регулюють відносини в сфері охорони довкілля тощо.

Характер розвитку суспільства впливає на значимість того чи іншого виду норм. В суспільстві до виникнення держави переважно існували звичаї, традиції, що регулювали суспільні відносини, відображали та конкретизували дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку, тобто таких норм, які діють з природно-історичною необхідністю. У державно-організованому суспільстві виникають нові правила соціальної регуляції, серед яких важливе місце займають право, мораль та інші норми<sup>19</sup>.

Таким чином, викладене дозволяє сформулювати власне визначення поняття «соціальні норми» – це правила поведінки загального характеру, які відображають потребу суспільного життя та забезпечуються різними засобами соціального впливу.

У зв'язку з тим, що суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної за способами виникнення, закріплення, за суб'єктами їх прийняття, за регулятивними особливостями та за сферами дії.

Розмаїття суспільних відносин, які об'єктивно потребують свого впорядкування, зумовило існування великої кількості різновидів соціальних норм. Останні можна поділити за декількома основними критеріями: за способом утворення – стихійні норми, свідомі норми; за способом закріплення чи виразу – усні, письмові; за суб'єктами прийняття та охорони; за регулятивними особливостями: норми-традиції, норми моралі, норми-звичаї, естетичні норми, норми права, корпоративні; за сферами дії: економічні, політичні, релігійні, екологічні тощо.

1. Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Первалова. – М., 1998. – С. 244. 2. *Хропанюк В.Н., Стрекозов В.Г.* Теория государства и права. – М., 1995. – С. 196; *Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г.* Теория держави і права: Елементарний курс. – Х., 2007. – С. 192. 3. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В.В. Копейчикова. – К., 1997. – С. 148. 4. Проблемы общей теории права и государства: учебник / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2006. – С. 200. 5. *Бондар Ю.* Норма права // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К., 2003. – Т.1. – С. 470. 6. *Андріїв В.* Правові норми в системі соціальних норм держави // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 9. – С. 46. 7. *Селіванов В., Діденко Н.* Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 12. 8. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К., 2006. – С. 267–268. 9. *Бобнева М.И.* Социальные нормы и регуляция поведения. – М., 1978. – С. 42. 10. Теорія держави і права. Академічний курс. – С. 267–268. 11. Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 1997. – С. 441. 12. Общая теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1996. – С. 112. 13. *Скажун О.Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Х., 2006. – С. 389. 14. *Горбатенко В.П.* Норми соціальні // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К., 2002. – Т. 4. – С. 192. 15. *Кельман М.С., Мурашин О.Г.* Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, текстами). – К., 2002. – С. 39. 16. *Скажун О.Ф.* Вказана праця. – С. 389; *Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г.* Цит. праця. – С. 192. 17. *Бержиль Ж.-Л.* Общая теория права. – М., 2000. – С. 109. 18. *Скажун О.Ф.* Цит. праця. – С. 390. 19. Теорія держави і права. Академічний курс. – С. 271.